

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Г.Космина*

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ М.ДАНИЛЕВСЬКОГО Й МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

У статті аналізуються методологічний, семантичний та прагматичний аспекти теорії культурно-історичних типів М.Данилевського. Автор доходить висновку, що методологічний базис цієї теорії є хитким і лише частково прийнятним для поглибленого дослідження історії цивілізацій.

В останні півтора десятиріччя в Україні й інших пострадянських країнах соціально-гуманітарні науки, передусім історична, зіткнулися з низкою серйозних викликів. Серед них – необхідність розробки нової методологічної парадигми замість жорсткої марксистської формаційної схеми, якій вони раніше були підпорядковані¹, переосмислення справжнього місця указаних країн в культурно-цивілізаційній (як і економічній та геополітичній) структурі світу та в її історії – завдання, ускладнене загостренням міжцивілізаційних суперечностей у добу глобалізації².

Пошук відповідей на ці виклики підштовхує історичну науку до глибокого цивілізаційного аналізу історичного процесу, а в галузі методології – до заміни формаційного підходу більш широким і менш ідеологізованим цивілізаційним підходом до історії. Останній розроблявся у філософії історії, головним чином у двох варіантах інтерпретації всесвітньої історії: однолінійному (тобто як односпрямованого, лінійно-стадіального розвитку світу, близько до формаційної схеми) та полілінійному (як різноспрямованого розвитку локальних цивілізацій). Концепції локальних цивілізацій багато в чому визначили зміст так званої "некласичної" або "нелінійної" філософії історії, що швидко розвивалася з другої половини ХІХ ст. У числі розробників найбільш ґрунтовних із них називають М.Я.Данилевського (1822–1885), О.Шпенглера (1880–1936), А.Д.Тойнбі (1889–1975).

Зазвичай їхні концепції докладно розглядаються в підручниках з філософії історії, філософії культури, інших соціально-гуманітарних дисциплін. Пальму першості автори незмінно віддають російському біологові й соціологові М. Данилевському, який у книзі "Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому" (1869) обґрунтував свою теорію культурно-історичних типів, що заклала традицію наукового аналізу всіх локальних цивілізацій, включно з європейською, як рівноцінних об'єктів дослідження³. Пізніше цим же шляхом пішли О.Шпенглер і А.Тойнбі. Український історик і філософ Ю.Павленко відзначає, що "вперше у своїй філософсько-історичній повноті концепція локальних цивілізацій постає в М.Я.Данилевського"⁴. І.Бойченко також визнає, що "мультицивілізаційний підхід" до історії був "уперше системно розроблений Данилевським"⁵.

Та найбільший інтерес до творчості Данилевського спостерігається сьогодні в Росії, де створено Інститут слов'янських досліджень ім. М.Я.Данилевського, виходить багато наукових статей, захищаються дисертації, публікуються монографії⁶. Його філософсько-історичну теорію автори оцінюють зазвичай дуже високо.

Серед цих оцінок увагу привертає твердження Б.Балуева, що книга Данилевського стала зовсім новим словом у методології історії⁷. Ця думка цікава не лише в контексті пошуку в історичній науці нової методологічної парадигми, яка остаточно й досі ще не сформована, а й з погляду непростой проблеми поєднання філософії історії та методології історії. На думку Л.Зашкільняка, перша з них є

* Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент Запорізького національного університету.

розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як друга намагається за мірками наукознавства "вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, що повинні допомогти історичному свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань"⁸. Тож очевидно, що та чи інша філософсько-історична концепція може закласти підвалини нової методології в дослідженні історії, якщо, по-перше, не буде спекулятивною (умоглядною) і враховуватиме специфіку історичної науки – той самий "рух від джерел до наукових знань", а по-друге – здобуде підтримку наукового співтовариства істориків або хоча б його частини. Це б означало досліджену свого часу Т.Куном зміну наукових парадигм або наукову революцію⁹.

А теорії культурно-історичних типів інколи й приписується роль такої революції саме в історичній науці. Російський філософ і публіцист М.Страхов у 1886 р. писав, що книга Данилевського містить "нову теорію загальної історії", прагне внести в науку історії переверт, подібний внесенню природної системи в науки, де раніше панувала система штучна¹⁰. Відомий історик К.Бестужев-Рюмін також указував, що книга остаточно внесла природну систему в історію, і досить категорично стверджував: "А природна система тільки одна, тому що двох істин бути не може"¹¹.

Проте помітної переорієнтації історичної науки, зокрема в Росії, на нову парадигму так і не сталося. Той же Б.Балуєв з досадою визнає цей факт: "Чи оцінили сучасники гідно працю М.Я.Данилевського? Чи зрозуміли вони, що перед ними наукове відкриття, або, принаймні, нове слово в історичній науці? На жаль, маємо констатувати, що лише деякі з сучасників по достоїнству оцінили книгу"¹². Такого ж висновку доходять і інші автори¹³. Власне, їй віддавали належне переважно слов'янофіли (причому, не всі з них) і здебільшого з ідеологічних мотивів. Передусім на ідейно-політичні, а вже потім на історіософські аспекти "Росії і Європи" звертали увагу і її критики. Книга, що протягом 1869 р. друкувалася в журналі "Зоря", а в 1871 р. вийшла окремим виданням, наступного разу була видана лише в 1888 р., після чого, щоправда, була перевидана в 1889 і 1895 р. Тільки у ХХ ст. вона була надрукована в західних країнах, а перевидана в Росії – в 1991 і 1995 рр. Проте й серед сучасних публікацій аналітичного характеру, до яких долучаються представники різних наукових галузей, ми не зустрічаємо праць, присвячених вивченню спеціального історико-методологічного потенціалу книги, що диктує необхідність спеціального дослідження на цю тему.

У даній статті якраз і ставиться мета з'ясувати, як співвідносяться філософсько-історична концепція М.Данилевського й методологія історії, чи справді перша створювала нову, цивілізаційну парадигму для другої, чим пояснюється відносно "прохолодне" ставлення до неї з боку істориків у ХІХ і більшій частині ХХ ст. А в науково-методологічному плані орієнтиром для нас буде теорія наукових революцій Т.Куна.

Ключовим у цій теорії є поняття "парадигма" (грець. – "взірець") – загально-визнане наукове досягнення, яке протягом певного часу дає науковій спільноті модель постановки проблем і їх розв'язання. Парадигма, яку Т.Кун ще називав "дисциплінарною матрицею", включає в себе визнані й узгоджені теорії, закони, системи понять, форми й правила наукової діяльності, технічні засоби, переконання, цінності, що в сукупності формують у науковій спільноті цілком певне бачення світу й самих наукових проблем, які їй належить розв'язувати.

Становлення тієї чи іншої наукової дисципліни починається з первісного накопичення фонду емпіричних фактів, які взагалі "лежать на поверхні" і фіксуються лише в процесі практичної діяльності людей. На певному етапі знову ж таки якісь практичні інтереси викликають потребу в осмисленні фактів, їхньому впорядкуванні. Тоді й з'являється теорія, яка пояснює факти й указує шляхи їх поглибленого дослідження для отримання практичної користі. Якщо процес дос-

лідження дає очікувані результати, то він стає парадигмою, що формує навколо себе наукову спільноту, "джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів розв'язання", і визначає особливості нової науки, зміст підручників і підготовки майбутніх фахівців з даної дисципліни¹⁴.

На основі такої парадигми наука може довго розвиватися кумулятивним шляхом, нагромаджуючи успіхи, постійно розширюючи межі наукового знання й уточнюючи саму парадигму. Та може настати час, коли традиційна парадигма виявляється безсилою в поясненні нового, "аномального" для неї, але значущого для даної наукової галузі явища, коли усвідомлюється, що "природа якимсь чином порушила навіяні парадигмою очікування, що спрямовують розвиток нормальної науки"¹⁵. Виникає криза "нормальної науки" й уже усталеної для наукової спільноти "картини світу". Тоді ведеться пошук нових теорій, аж поки одна з них не доведе свою спроможність дати життя новій парадигмі з відповідним "переформатуванням" змісту й напрямку подальшого розвитку науки. А надалі період нормального розвитку може знову змінитися науковою революцією.

Тож спочатку окреслимо, в якому стані перебувала історична наука на час публікації книги Данилевського "Росія і Європа". Окремого теоретичного обґрунтування своєї методології вона ще не мала, а історичними називались узагалі науки про суспільство. Проте в Західній Європі, а за її зразком і в Росії, вже сформувалася певна традиція історіописання, яка може розглядатися як парадигма. У концептуальному плані в ній панувала європоцентристська схема єдиного поступу людства: стародавній світ – середні віки – нові часи, філософськи осмислена в дусі гегельянства або позитивізму. Методологія базувалася передусім на історичному методі, стандарти якого були розроблені німецькою історичною школою (Л. фон Ранке та ін.). Він вимагав ретельної реконструкції змінюваних у часі історичних явищ, причому лише на основі фактів, отриманих із критичної інтерпретації джерел. Історіографія зазвичай зосереджувала увагу на політичній історії, найкраще забезпеченій джерелами, і прагматично підносила державний устрій та політичні режими своїх країн. Шляхи розвитку історичної науки в Росії й західних країнах принципово не відрізнялися. Хіба що, скажімо, німецька історіографія схилялася більше до індивідуалізації подій та ідіографізму, а російська – не цуралася пошуку "закономірностей"¹⁶. Компаративістика була в пошані здебільшого серед слов'янофілів, що прагнули протиставити Росію Європі.

Слід відзначити, що норми, які сформувалися в XIX ст., багато в чому збереглися і в сучасній, значно більш зрілій, історичній науці. Не останню роль у цьому відіграє сама специфіка історичного знання. Виступаючи формою соціальної пам'яті, воно ніколи не втрапить самостійного значення й на власне емпіричному, тобто нетеоретизованому, рівні.

Данилевський же, не будучи істориком, не був обтяженим традицією, що існувала в цій науці – іти до тих чи інших теоретичних узагальнень від сукупності досліджених історичних фактів. Проте для нього, досвідченого вченого-натураліста, була професійним заняттям сама наука з усім її парадигмальним характером і відповідним світоглядом. Водночас, як прихильник слов'янофільства, захоплювався історією, особливо російською та європейською. Такі різнобічні пізнавальні інтереси вкупі з публіцистичним запалом і громадсько-політичною активністю Данилевського (за належність до групи М.Петрашевського його навіть заарештовували й вислали з Петербурга), вочевидь, і створили ту емоційну й інтелектуальну підкладку, на якій зросла оригінальна історіософська праця. Варто додати, що й книгу він писав у 1865–1868 рр. у Криму, де ще не загоїлися рани від програної Росією Кримської війни 1853–1856 рр.

З урахуванням особливостей книги, тієї обставини, що вона не є власне історичною, філософською чи соціологічною працею, а також неординарності самого

автора, найбільш продуктивна характеристика його теорії й методу можлива за основними напрямками семіотичного аналізу – синтактикою, семантикою й прагматикою.

В авторському синтаксисі цілком певно простежується романтична стратегія. Уже на початку книги¹⁷ її центральною темою Данилевський проголошує пошук справжніх причин недружнього, навіть ворожого, "загального настрою" європейців щодо Росії, що різко проявився напередодні й під час Кримської війни¹⁸. Композиція твору побудована так, що в перших главах демонструються численні прояви цього антагонізму, далі теоретично й історично обґрунтовується його неминучість, показується загострення в XIX ст. боротьби слов'янського світу з Європою й, нарешті, дається оптимістична картина майбутнього утвердження слов'янства як найдосконалішого культурно-історичного типу. Водночас доволі складним і заплутаним є авторський стиль¹⁹. Тому в працях і К.Бестужева-Рюміна, і М.Страхова, і сучасних дослідників багато місця відводиться системному викладові змісту книги та його тлумаченню.

Докладніше зупинимось на найсуттєвішому для нас семантичному аспекті теорії Данилевського. В основі його семантики лежить органіцизм – методологія пояснення соціальних явищ через аналогію з живим організмом. Це було природно для нього як біолога, особливо якщо врахувати популярність органічної теорії суспільства серед слов'янофілів. Для нього локальні цивілізації – це не що інше, як культурно-історичні типи розвитку, котрі він і проголошує найвищими історичними одиницями (с.103). Самі ж ці типи є прямою аналогією видів у рослинному й тваринному світі, причому в додарвінівському їх тлумаченні, як самотніх і практично незмінних за внутрішнім змістом ("типом організації"). Він переконаний, що "форми історичного життя людства, як форми рослинного й тваринного світу, як форми людського мистецтва ... не тільки змінюються й удосконалюються за віком, але ще й різноманітяться за культурно-історичними типами". Звідси – визначення цих типів як "самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, історичного розвитку" (с.85).

За Данилевським, "ці культурно-історичні типи, або самотні цивілізації, розташовані в хронологічному порядку, суть: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавилонно-фінікійський, халдейський або давньосемітичний; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) ново-семітичний або арабський; 10) германо-романський або європейський. До них ще можна зарахувати два американських типи: мексиканський і перуанський, що загинули насильницькою смертю й не встигли успішно здійснити свій розвиток" (с.88).

Такий перелік і хронологія типів дуже нагадують поширену на той час схему зміни всесвітньо-історичних народів, філософськи обґрунтовану ще Г.В.Ф.Гегелем. Характерно, що Данилевський, наділивши ці народи статусом самотніх культурно-історичних типів, тільки їх проголошує позитивними діячами в історії людства, що своїм розвитком зробили внесок у "загальну скарбницю". Решта ж народів – це або тимчасові феномени-руйнівники, негативні діячі людства, або ж етнографічний матеріал, "як би неорганічна речовина, що входить до складу історичних організмів – культурно-історичних типів" (с.88–89).

Проте перейнявши деякі зовнішні ознаки гегелівської схеми, Данилевський беззастережно відкинув її глибинну суть і фактично замінив новою схемою. У розвитку й зміні культурно-історичних типів він побачив не цілісну, логічно вибудовану всесвітню історію, а різні історії, причому настільки різні, що вони не можуть розглядатися як єдиний процес еволюції людства. Це дозволяло проводити їхній соціологічний аналіз як начебто одночасно існуючих, а в їхній самотній історії, що має свій початок і свій кінець, шукати паралелі, повторення тощо.

Результатом узагальнень дещо схожих фактів в історії цивілізацій стали постульовані Данилевським п'ять "законів історичного розвитку". Вони констатують: 1) лінгвістичну спорідненість народів, що утворюють культурно-історичний

тип; 2) необхідність політичної незалежності цих народів як умови зародження й розвитку цивілізації; 3) неможливість передачі начал цивілізації одного культурно-історичного типу народам іншого типу; 4) благотворність впливу на цивілізацію розмаїтості етнографічних елементів, що складають тип; 5) відносну короткочасність в історії культурно-історичних типів періоду їх "цвітіння й плодоношення" (с.91–92).

Методологічно важливим є пояснення до третього закону: ані "пересадження" цивілізаційних начал (шляхом колонізації), ані їх штучне "прищеплення" не забезпечать приживання в чужій цивілізації. Вони тільки загрожуватимуть її виживанню. Єдино можливим способом благотворного цивілізаційного впливу є "грунтове удобрення", коли цивілізація, зберігаючи власну самобутність, вільно переймає й засвоює деякі чужі здобутки в природничих науках, техніці, промисловості, мистецтвах. Але запозичення не можуть торкатися сфери народного життя та наук про людину й суспільство, які, очевидно, прямо пов'язані з цивілізаційними началами, хоча зміст останніх Данилевський не розкриває (с.93–101).

На біологічних аналогіях будується й п'ятий закон. Культурно-історичні типи уподібнюються багаторічним одноплідним рослинам, в яких період цвітіння й плодоношення є коротким і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу. Розвиваючи свої міркування, автор визначає чотири періоди життя культурно-історичних типів: 1) етнографічний або утворювальний, що триває багато тисячоліть (дитинство); 2) державний (юність); 3) цивілізаційний, тривалістю від 4 до 6 століть (зрілість); 4) час вичерпання творчих сил, апатії самовдоволення чи апатії відчаю (старість), після якого народ може стати етнографічним матеріалом для чужого культурно-історичного типу. Перші три періоди він розглядає як своєрідні еквіваленти давньої, середньої та нової історії в розвитку кожного типу окремо.

Отже, термін "цивілізація", що в перших главах книги є тільки синонімом поняття "культурно-історичний тип", набуває значення "періоду цвітіння й плодоношення" в історії типу. У цей період народи "виявляють переважно свою духовну діяльність у всіх тих напрямках, для котрих є запоруки в їхній духовній природі не лише відносно науки та мистецтва, а й у практичному здійсненні своїх ідеалів правди, свободи, суспільного благоустрою й особистого добробуту" (с.104). Втрачена в державний період давня племінна воля тепер замінюється "правильною свободою" (с.112).

Бачення цивілізації як певного ідеалу було характерним і для більшості європоцентристських лінійно-стадіальних схем історії XVIII – початку XIX ст. (просвітники, Гегель та ін.)²⁰ Однак європейські філософи трактували цей ідеал як єдиний для всього людства, а його поступовим утіленням уважали саме Європу. Данилевський же знаходить, що свого часу ідеалу реально досягав кожен культурно-історичний тип, але ідеал він мав унікальний, той, що відповідав особливостям типу і означав доведення до довершеності якоїсь зі сторін людської творчості, закладених в "ідеї людства".

Зауваживши, що ані людина, ані (за аналогією з нею) цивілізація не можуть прогресувати безкінечно ні в одній, ні, тим більше, в усіх відразу сферах діяльності, Данилевський робить два принципові висновки. Перший: усі цивілізації, як і результативність їх діяльності, скінченні, і нові культурно-історичні типи мають "освоювати" інші поприща для своєї творчості – ті, до яких вони здатні за своїми психічними особливостями. Другий: прогрес "полягає не в тому, щоб іти все в одному напрямі (в такому разі він швидко б припинився), а в тому, щоб виходити все поле, що становить поприще історичної діяльності людства, у всіх напрямках" (с.109).

Виходить, що людство нікуди не прямує, а просто існує, накопичуючи різноманітність²¹, як це, на думку Данилевського, властиво й рослинному, і тваринному світові. Проте цій органічній картині світу суперечать і хронологічна послідовність цивілізацій, і "перехід від більш примітивних до більш досконалих цивілізацій"²², і виокремлення серед них групи спадкоємних культурно-історичних типів – єгипетського,

ассирійсько-вавилонно-фінікійського, грецького, римського, єврейського та європейського. На відміну від типів відокремлених (китайського, індійського), вони передавали один одному плоди своєї діяльності, поповнюючи "загальну скарбницю", і, урешті-решт, отримали надприродний і вічний дар християнства (с.88).

Причини подібних суперечностей у теорії Данилевського, як і стислості та плутаності в її викладі, довільного підбору фактів, котрими вона "ілюструється", стануть для нас більш зрозумілими, коли ми звернемось до її третього, прагматичного, аспекту. Автором рухало зовсім не прагнення створити нову теорію історичного процесу саму по собі, наприклад для потреб історичної науки. Метою було обґрунтування неминучого торжества слов'янського культурно-історичного типу та цивілізаційного домінування Росії. Адже він і саме існування цього типу виводить із указаних п'яти "емпіричних законів" та аналогій з іншими типами.

Якщо слов'яни – це одне із семи лінгвістичних сімейств "арійської раси", а п'ять із них (індійці, перси, греки, римляни, германці) уже створили свої культурно-історичні типи, то "вся історична аналогія говорить, отожд, що й слов'яни подібно до своїх старших на шляху розвитку арійських братів, можуть і повинні утворити свою самобутню цивілізацію" (с.124–125). Якщо найбільший зі слов'янських народів – російський – протягом багатьох століть зберігає незалежність і зміцнює державність, то, за аналогією з іншими типами, слов'яни стоять на порозі створення власної цивілізації. Якщо "прищеплення" чужих цивілізаційних засад неможливе й загрожує існуванню приймаючої цивілізації, то Росії слід якомога швидше "вилікуватися" від занесеної Петром I "хвороби європейничання" (мавпування з Європи). Якщо дуже корисним для цивілізації є етнографічне розмаїття, то слід вітати зростання Російської імперії та русифікацію підкорених народів і прагнути до створення під егідою Росії могутньої всеслов'янської федерації, попередньо звільнивши слов'янські народи від турецького й австрійського володарювання. Якщо період розквіту цивілізації є коротким, то домінування Заходу вже завершується й незабаром настане доба "цвітіння й плодоношення" молодого слов'янського культурно-історичного типу, а з нею – і його цивілізаційне лідерство.

У ракурсі методології історії було б дуже пізнавальним простежити різнобічне практичне застосування теорії при порівняльному аналізі слов'янської й германо-романської цивілізацій та характеристик їх народів, якому автор присвячує декілька глав. Але й тут панує голий прагматизм. Замість розкриття відповідних "планів" історичного розвитку народів ми зустрічаємо їх жорстке протиставлення на основі пошуку крайніх протилежних точок в їхніх характеристиках. У главі "Відмінності в психічному ладі" автор оголошує саме "насильництво" постійною, суттєвою спільною рисою національного характеру всіх германо-романських народів, основою "будови розуму, почуття й волі", що виявилась в усій їхній історичній діяльності, і на "доказ" цього добирає історичні факти.

Він свідомий того, що "насильництво" є тільки крайнім проявом індивідуалізму, дійсно властивого західним європейцям. Проте аналіз германо-романського типу він базує не на цій структуроутворюючій, ідеологічно нейтральній категорії індивідуалізму, а на емоційно й морально навантаженому, оціночному (переважно негативному) понятті насильництва. У нього й інші поняття набувають оціночного характеру: "надмірно розвинене почуття особистості", "надмірне почуття власної гідності", "надмірно розвинений індивідуалізм", "безмежна, нічим не зменшувана свобода" (с.179).

Цілком логічно, що й слов'янський тип, який у нього представлений російським етносом, він характеризує через оціночні (але вже переважно позитивні) категорії, під які "підводить" дібрані факти: "терпимість", "внутрішня моральна свідомість", "перевага загальнонародного російського елемента над особистим" (с. 187, 195, 197).

У главі "Відмінності віросповідні" увага акцентується на розбіжностях в окремих церковних догматах. Їхній розгляд лише з православного погляду логічно приводить до проголошення католицизму й протестантизму неправдивими віросповіданнями, а православ'я – істинним, і до висновків про духовне нездоров'я європейських народів і духовне здоров'я російського.

Досить своєрідно зіставляються й "школи виховання" залежно від держави, через які пройшли європейці та росіяни на шляху від племінної волі до громадянської свободи (глава "Відмінності в ході історичного виховання"). Данилевський по суті відтворює концепцію О.Тьєррі про походження європейських держав, класів і класової боротьби із завоювання, але підводить її під власні узагальнення. Мовляв, народи Римської імперії, опинившись під владою завойовників-феодалів, втратили права на землю й боролися переважно за особисті, індивідуальні свободи. "Вони відвоювали в повному обсязі свої особисті права від своїх завойовників, проте земля залишилася під владою цих останніх; а ця суперечність неминуче веде до такого зіткнення, котре загрожує загальною загибеллю й руйнуванням" (с. 253).

На відміну від європейців, росіяни отримали "правильне історичне виховання". Форми залежності народу від державної влади не породжували непримирених суперечностей із нею, а лише збільшували їхню єдність і взаємодовіру. Причинами цього були: нечисленність прикликаних для державотворення варягів, що фактично "розчинилися" в слов'янстві; спільне потерпання князівської влади й народу від зовнішнього (ординського) данництва; порівняна легкість нещодавно ліквідованого кріпацтва; збереження общинного землеволодіння. Данилевський був упевнений, що російський народ "цілковито підготовлений до прийняття громадянської свободи замість племінної волі", а "його політичні вимоги, або, краще сказати, надії, найвищою мірою помірковані" (с. 262). Отож, він і оцінку західної культури будував "на консервативно-романтичній ремінісценції традиційних форм спілкування, поведінки й цінностей російського суспільства та культури"²³.

"Оптимістичний" погляд на минуле слов'янського культурно-історичного типу й Росії цілком логічно переходить у Данилевського в оптимізм щодо їхнього недалекого майбутнього. Тлом для таких висновків служить класифікація попередніх типів за їхніми досягненнями в чотирьох загальних категоріях культурної діяльності: а) релігійній; б) власне культурній (науковій, художній або промисловій); в) політичній; г) суспільно-економічній. На думку Данилевського, в єгипетській, китайській, вавилонській, індійській, іранській цивілізаціях, які він називає первинними, ці сфери діяльності не були ще відокремлені одна від одної. У трьох наступних, одноосновних, розвиток лише однієї сторони діяльності досяг найвищого рівня досконалості: у єврейській – релігійної, у грецькій – власне культурної (художньо-естетичної), у римській – політичної. Германо-романський тип є вже двоосновним, бо має небувалі досягнення у двох сферах – політичній та власне культурній (науковій і промисловій).

І ось тепер, мовляв, молодий слов'янсько-російський тип – з його долею богообраного хранителя "релігійної істини – православ'я", із його небаченою політичною гармонією (шанобливою покірністю народу владі, і, відтак, – неможливістю будь-яких революцій), з його "правильним" суспільно-економічним ладом, заснованим на общинному землеволодінні, з його ще не розкритим до кінця власне культурним потенціалом, – має всі задатки для того, щоби стати "першим повним чотирьохосновним культурно-історичним типом" і першим, що дасть "задовільний розв'язок суспільно-економічного завдання" (с. 480–508).

Те, що в європейській філософії історії розглядалося як ознаки відсталості Росії чи навіть її нездатності до самостійного культурного розвитку, у слов'яно-філській схемі Данилевського перетворюється ледь не на "вселюдський ідеал", зразок для наслідування людством, щонайменше в найближчі століття. Об'єктив-

но Данилевський недалеко відійшов від лінійно-стадіальних концепцій історії й, здається, просто переробив гегелівську схему "на російський лад", поставивши на вершину світової еволюції Росію замість Пруссії.

Але прагматичний аспект його книги не вичерпувався підведенням під російське слов'янофільство ґрунтовної теоретичної бази, створенням, за висловом М.Страхова, "катехісису слов'янофільства"²⁴. Він прагнув підняти в росіян почуття патріотизму, який, утім, розумів досить вузько – як захист російської "самобутності" й активну протидію західним впливам, зокрема в галузі "історичних і суспільних наук". Простежується й намагання всіляко посилювати суспільну лояльність до самодержавства як начебто породження російської "народності" та єдиного її хранителя.

Та найбільш рельєфно проступає його намір схилити уряд і громадськість до рішучої боротьби (із Заходом і Туреччиною) за встановлення російського контролю над Балканами та Константинополем, який, за задумом Данилевського, мав стати столицею великої всеслов'янської федерації. Він і в інших працях наполягав на тому, що розв'язання горезвісного "східного питання" є передумовою майбутнього торжества слов'янства. "Східне питання.., – писав він у 1877 р., – є величезний історичний процес, закладений ще в часи давніх Греції та Риму, – процес щодо того, чи повинне слов'янське плем'я ... залишатися тільки нікчемним придатком, так би мовити, прихвоснем Європи, чи ж, у свою чергу, здобути світодержавне значення й накласти відбиток на цілий період історії"²⁵. Тому І.Іонов правий, коли стверджує: "Теорія цивілізацій була для Данилевського ідеологічним інструментом, за допомогою якого вчений обґрунтовував право Російської імперії на реванш у східному питанні та загарбання Константинополя"²⁶.

Оригінальні семантика й прагматика теорії Данилевського та досить суперечливе їх поєднання диктують необхідність прискіпливіше проаналізувати його авторський метод із погляду методології історії.

Філософсько-історична концепція Данилевського формувалася під великим впливом позитивізму. Він по суті ототожнював історичний процес із природним і в інтерпретації історії застосовував методи природничих наук. Але в нього, ученого-біолога, і позитивізм мав відповідний відтінок – органіцистський. А це, у поєднанні з його релігійністю й політичними переконаннями, змушувало шукати додаткових підпорок для своєї теорії в ідеалізмі, зокрема, у тій його версії, яка була найближчою до позитивізму й започаткована філософією І.Канта.

Як відомо, Кант розрізняв внутрішню, духовну, суть речей ("речей у собі"), яку вважав пізнаванною хіба що для метафізики, але не для науки, і їхні зовнішні прояви, феномени, що можуть дослідним шляхом вивчатися самі по собі, безвідносно до суті речей. Виявлені при цьому впорядкованість і регулярність феноменів або фактів, трактуються як закони природи. Їх відкриттям, установленням повторюваності й порядку природних феноменів якраз і займаються природничі науки. А для них, за Кантом, природою є все, що можна спостерігати ззовні як феномени, у тому числі факти історії. Пізніше позитивісти цим і обмежились, відмовившись від "метафізичного" заглиблення в суть історичних явищ.

Але Кант усе-таки визнавав, що в будові й формах життєдіяльності живих організмів, а ще більше – в людській історії, присутня певна доцільність, яку він називав планом природи. Хоч наука й не може однозначно довести існування такого телеологічного "плану" ("ідеї"), учені змушені діяти так, ніби він існує. Кант дав філософську ("метафізичну") інтерпретацію внутрішньої телеології природи. Мету існування живих організмів він бачив у самому їх існуванні, тоді як мету наділеної розумом людини – ще й у невпинному прогресі людської раціональності (інтелекту, моральної свободи), можливого тільки в рамках універсальної історії людства²⁷.

Ідею людської історії як єдиного процесу зростання свободи, розвинену в XIX ст. Гегелем і гегельянцями, Данилевський відкинув. Проте на озброєння взяв дві інші

ідеї, що логічно випливали з кантівської філософії історії. Одна з них – імпліцитно позитивістська: історична наука має справу з історичними фактами як природними феноменами. Друга – імпліцитно метафізична: історичний процес є здійсненням певних планів природи (історії).

Він навіть не пробує аналізувати глибинний зміст історичних фактів. Питання про факт-джерело, яким так опікувався історизм, Данилевським узагалі не розглядається. Для нього факти дійсності вже самі по собі є фактами науки, якщо вони виявлені й приведені в якусь систему. Ця система може бути штучною, якщо предмети і явища групуються за виразною, але несуттєвою ознакою, або природною, якщо факти групуються відповідно до їх природної спорідненості. Природна система є остаточною для науки й "висвітлює всі її факти" (с. 78). Подальша зміна парадигм, як її в ХХ ст. обґрунтував Кун, для російського вченого неможлива.

Із такою ж категоричністю він "вносить" природну систему і в історію. На його переконання, явища що в історії, що в природничих науках мають групуватися за морфологічним (формотворчим) принципом. Але тут його позитивізм відступає перед метафізикою, адже вказаним принципом є не що інше, як "ідеальне в природі" (с. 158). Звідси в нього такі однотипні категорії як "ідея рослини", "ідея тварини", "ідея людини", "ідея слов'янства", "план історичного розвитку". Р.Дж.Коллінгвуд ще в Канта помічав таке зближення історії й природничих наук, такий паралелізм у тлумаченні планів природи й законів природи, що це тільки спотворювало обидві галузі знання²⁸. Данилевський же по суті методологічно отожднює історію й біологію. Основою для цього слугує поширення на історію органічної теорії, а підставою для універсалізації останньої – все та ж концепція "плану природи". Та якщо в Канта це була тільки умовність, метафора, то в Данилевського вона набуває трансцендентного значення. Він у всьому бачить "безпосередню дію божественного Промислу", унаслідок чого "і стрункий порядок природи є непогрішним, і історія є непогрішною" (с. 214). При цьому ідею Канта про єдиний для всього людства план природи (план історії) він відкидає й заводить мову про різні "плани розвитку" для окремих груп народів і, відповідно, про різні культурно-історичні типи.

Після такого метафізичного отожднення історії з біологією зникала необхідність створювати природну систему історичної науки з аналізу самих історичних фактів. Названу систему Данилевський просто переносив із біології й уже згідно з нею перегруповував і "впорядковував" відомі науці факти. Він заявляв, що й відшукання та перелік культурно-історичних типів "не становить жодного утруднення, позаяк вони загальновідомі" (с. 88).

Він справді бачив усю невідповідність між дійсними фактами історії і європоцентристською лінійно-стадіальною схемою пояснення історичного процесу. Тому його прагнення побудувати історичну теорію на врахуванні реального культурно-цивілізаційного різноманіття світу було цілком виправданим. Проте загальнотеоретичний фундамент для неї закладався хиткий, оскільки формувалася з різнорідних, у чомусь навіть взаемовиключних, конструктивних елементів: позитивізму й метафізичних ідей, історизму й органіцизму, апеляції до фактів і відмови від їх пошуку та аналізу. Із неї Данилевський не виводив навіть свої "закони історичного розвитку". Він їх постулював за зразком законів біології й аргументував дібраними фактами з порівняльної історії цивілізацій. А взагалі під законами наук про людину та суспільство він розумів "просто часте повторення явищ, для якого ми не можемо придумати навіть гіпотетичного пояснення" (с. 437).

Філософський еkleктизм теорії культурно-історичних типів значною мірою знецінював її в очах професійних істориків, які не мали змоги наповнити конкретно-історичним матеріалом метафори "план", "ідея", "організм" тощо. Цього, однак, не можна стверджувати стосовно дослідницьких методів Данилевського, адже методи можуть мати й самостійну цінність для історичної науки, без

прив'язки до певної теорії. Пропоновані вченим методи впливали переважно з позитивістської дослідницької традиції. Але їх декларування й практичне застосування в книзі "Росія і Європа" не завжди збігалися.

Метод аналогії. Він використовувався найчастіше, і на ґрунті прихильності автора до органіцизму набув ледь не універсального значення. Аналогія проводилась між розвитком природничих наук і розвитком історії, між рослинним або тваринним світом і людством, між видами в живій природі й культурно-історичними типами, між життям окремої людини й життям цивілізації тощо. Для історії, яку Данилевський уважав, як і біологію, порівняльною наукою, може бути цікавою його методика порівняння різних культурно-історичних типів: оскільки вони проходять однакові (гомологічні) стадії життя, то малодосліджений чи молодий культурно-історичний тип можна зіставити з типом дослідженим, що вже завершив свій життєвий цикл, і, за принципом аналогії, точно визначити, в якому періоді життя він перебуває в той чи інший час (с. 87). У такий спосіб Данилевський, власне, і "визначав" майбутнє Росії та слов'янства. Водночас надмірність аналогій із біологією призводила до фактичного ігнорування специфіки історії, зокрема, універсального характеру людської раціональності, на який вказували й Кант, і Гегель. Характерно, що, заперечуючи запозичення в чужій цивілізації "всього, що відноситься до пізнання людини й суспільства", Данилевський сам активно застосовував теорії і методи європейської науки.

Метод типології. Він був тісно пов'язаний із попереднім, бо теж ґрунтувався на морфологічному принципі. Але в природній системі історії йому відводилась центральна роль як засобів розрізнення культурно-історичних типів. При типології явищ Данилевський закликав ураховувати всі їхні ознаки. Культурно-історичний тип він визначав на основі сукупності характеристик ("категорій"): особливостей релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього розвитку. Проте цього, досить продуктивного, підходу до типології не продемонстрував і у власній типологізації вказував на єдину, зовнішню, ознаку – мовну спорідненість народів ("лінгвістичне сімейство"). Хоча так і залишилось незрозумілим, чому германо-романський тип об'єднує дві різні мовні групи – германську й романську²⁹.

Водночас Данилевський не виключав зв'язку між мовою (мовною групою) й психологією: "Якби в племені не виробилась особливість психічного складу, то яким би чином могли виникнути настільки суттєві відмінності в логічній побудові мов?" (с. 107). Але йому бракувало матеріалів етнопсихолінгвістики, яка тільки зароджувалася. Він лише відзначив її майбутню велику евристичну значущість: "Порівняльна філологія могла б слугувати підмурівком для порівняльної психології племен, якби хто встиг прочитати у відмінностях ґраматичних форм відмінності в психологічних процесах та в поглядах на світ, від яких перші дістали свій початок" (с. 107–108).

Генетичний метод. Його застосування мало б забезпечити аналіз розвитку культурно-історичного типу в рамках, окреслених типологією та біологічною аналогією (періоди життя типу як історичного організму). Цей розвиток починається в етнографічний період, коли культурно-історичне плем'я вже виділилося зі споріднених з ним племен і "збирається запас сил для майбутньої свідомої діяльності, закладаються ті особливості в будові розуму, почуття й волі, які становлять всю оригінальність племені". Ці особливості "виражаються в мові (що виробляється в цей довгий період часу), у міфічному світогляді, в епічних переказах, в основних формах побуту, тобто в ставленні як до зовнішньої природи, так і до себе подібних" (с. 107). Останні зауваження імпліцитно вказують на джерела, з яких можна почерпнути матеріал для аналізу змісту самобутнього типу, хоча сам Данилевський до джерел не звертався.

У визначенні ж рушійних сил історичного розвитку Данилевський зупинився на роздоріжжі між телеологічним і природно-історичним, точніше історико-

географічним, їх тлумаченням. З одного боку, він визнавав якусь "початкову причину" психологічних особливостей племен, хоч і не розкрив її. Також стверджував, що в етнографічний період "несвідомим чином заготовлюється матеріал і закладаються підвалини майбутньої діяльності", а в державний – "народи пригтовляють, так би мовити, місце для своєї діяльності, будують державу й огорожують свою політичну незалежність", хоч це й означає для них утрату більшої чи меншої частини первісної племінної волі (с. 107, 111–112). З іншого боку, – заявляв, що племена не становлять генетично самобутніх одиниць, а тільки протягом тисячоліть стали самобутніми, здобувши й характеристичний зовнішній облік, і особливий психічний лад (с. 122). При цьому відзначав вплив на формування характеру етносу природних умов, особливо лісу, який створював не замалі, але й не завеликі труднощі для життєдіяльності племені (с. 189–230). А вже перехід до державності зумовлювався, на його погляд, зовнішніми поштовхами – зіткненнями з іншими народами, що збуджувало усвідомлення народом своєї самобутності й спричинювало спільну діяльність у певному напрямі. Нові поштовхи з часом викликали перехід до цивілізації. Таким чином, скептичне ставлення Данилевського до історизму звузило можливості генетичного методу, а результати його застосування зробило суперечливими.

Системний підхід. Системний метод, що сьогодні є ключовим у дослідженні цивілізацій, у XIX ст. був ще недостатньо розроблений. На систему дивилися спрощено, однобоко. Зазвичай в її властивостях як цілого бачили тільки поєднання властивостей її складників, і не помічали нових, інтегративних властивостей, що виникають унаслідок взаємодії цих елементів. Це обумовило й методологічну хиткість системного підходу Данилевського. Запроваджена ним категорія "природна система" призначалася не для вивчення системи явищ як єдиного цілого, а лише для розмежування ("систематизації") явищ за морфологічним принципом. Він рішуче заперечував існування "загальнолюдського" й визнавав лише "вселюдське" як суму характеристик усіх народів, що складають людство. А коли й демонстрував зразки системного аналізу, наприклад, історичної ситуації в Європі в XV–XVI ст., то причини взаємовпливу подій убачав не в їхньому системному зв'язку, а в "плані світодержавного промислу" (с. 311–312).

Точно так і наведена вище сукупність характерних рис цивілізації зовні постає як система. Але насправді це тільки "плани" телеологічної "спрямованості розвитку", зв'язок між якими автор не простежує, а конкретне зіставлення слов'янського та германо-романського типів проводить лише за трьома критеріями: психічним ладом народів, їхнім віросповіданням та "історичним вихованням". Тому дослідники справедливо вказують, що конкретне застосування теорії "виявилось набагато біднішим, ніж вихідна концепція"³⁰. Та й названі фактори не становлять цілісної системи. Релігія не є хоча б рівноцінним психічному ладові культуротворчим чинником, як це прийнято в сучасних теоріях цивілізацій. Данилевський не досліджує впливу християнства на свідомість і діяльність людей, суспільне життя, художню культуру тощо. Водночас, на його думку, народний характер може спотворити саму релігію, якщо йому не відповідає її ідеал (германо-романські народи), або смиренно прийняти її, якщо така відповідність є (російський народ). Останнє імпліцитно вказує на богообраність народу.

Методологічне підпорядкування релігії психологічному типові народів і часте звернення вченого до питань народності й національності дає І. Галактіонову підстави стверджувати, що взагалі "теорія культурно-історичних типів Данилевського – цільне, системне вчення про нації, їх сутність, походження, ознаки та закони"³¹. Це, звичайно, перебільшення, адже ототожнення культурно-історичного типу з нацією, якщо й виявляє себе, то, передусім, у главах, присвячених Росії. Проте це також цікава проблема, оскільки вона торкається й українського народу.

Як російський великодержавник, Данилевський не має жодного сумніву в тому, що, приєднавши визволені з-під Польщі українські землі, Росія лише "повернула своє", що великороси й малороси (українці), попри відмінності в говорах, становлять один, російський, народ (с. 103). Однак їхні історичні образи постають у нього доволі несхожими, коли він обґрунтовує так званий "закон збереження історичних сил". Так, Південно-Західна Русь (Подніпров'я та Прикарпаття) під впливом Візантії розвинула активну релігійну, політичну й культурну діяльність у ті часи, коли на Північному Сході (Суздаль і Москва) в умовах глухої лісової країни продовжувалось "тихе, здебільшого ще племінне, етнографічне життя", русифікувалися фінські племена й цим накопичувався "сильний запас російської сили". Згодом Південно-Західну Русь зламали внутрішні й зовнішні бурі, вона опинилась під владою Литви й Польщі, а зміцніла за цей час Москва стала, мовляв, "збиральницею землі руської" (с. 437–440). Виходить, що українці й росіяни мали відмінне етно-племінне коріння, отримали різне "історичне виховання", а якщо врахувати закиди Данилевського київському духівництву, яке "заразилось духом католицької нетерпимості" (с. 188), та феномен уніатства, то й – неоднакове культурно-релігійне "виховання". За всіма трьома "розрядами", за якими вчений зіставляв характери народів, це такі етноси різні, хоч і споріднені. Не випадково ж він і об'єднання незалежної Малоросії з Росією за часів Б.Хмельницького пояснює лише "глибоким політичним тактом" малоруського племені (с.484).

У цілому ж спрощені уявлення Данилевського про системність та фактична її підміна типологією вели до руйнування базових принципів самої історичної науки. Адже, за його логікою, в історії Росії споконвіку російські явища й тенденції були органічно несумісними з тими, що їй "прищепив" Петро I, синтез одних і других був неможливий, а значить, розуміти й вивчати їх можна було тільки окремо. У результаті системно єдина історія країни логічно розпадалася щонайменше на два потоки подій, на дві історії – "свою" та "чужу, прищеплену". На цьому тлі непослідовною, у свою чергу, виглядала відмова Данилевського (очевидно, продиктована його прагматизмом) бачити більш природні відмінності в історії російського й українського народів.

Підсумовуючи історико-методологічний аналіз теорії Данилевського, знову звернемось до міркувань Куна з приводу наукових революцій. Він зазначає, що коли "з'являється на світ новий кандидат в парадигму, учені чинитимуть опір його прийняттю, поки не будуть переконані, що задоволені дві найважливіших умови. По-перше, новий кандидат має, очевидно, розв'язувати якусь спірну й у цілому усвідомлену проблему, котра не може бути розв'язана в жоден інший спосіб. По-друге, нова парадигма повинна обіцяти збереження реальної спроможності вирішення проблем, яка накопичилась у науці завдяки попереднім парадигмам. Новизна заради новизни не є метою науки"³².

Що стосується першої умови, то слід зауважити, що потреба в перегляді однолінійної європоцентристської схеми історичного розвитку в ХІХ ст. не усвідомлювалась більшістю істориків та філософів ані в Західній Європі, ані в Росії, де сама історична наука мала європейське коріння й антиєвропейські потуги слов'янофілів наражалися на гостру критику з боку західників, що чисельно переважали. Та проблема перегляду вже назріла, і Данилевський вдався до радикальної заміни старої схеми новою, полілінійною. Однак його філософсько-історична (і соціологічна) концепція культурно-історичних типів, як продукт свого часу, формувалась із наявних тоді, досить різnorodних, теоретичних компонентів, скріплених (для певності) органіцистською аналогією. Тому спроби надати їй логічної завершеності й доказовості до кінця не вдалися, зокрема й через прагматичну панславістську спрямованість самої книги. Завдання побудувати прийнятну для історичної науки багатолінійну модель історії вчений поставив, але не вирішив³³.

Ще меншою мірою виконувалась друга умова. Теорія Данилевського намітила комплекс методів і способів аналізу фактів згідно з новим баченням історії. Але автор

застосовував їх непослідовно, суперечливо, інколи в спотвореному вигляді – від надлишковості аналогій до перекрученої системності. Дослідницькі методи в тому вигляді, в якому їх використовував Данилевський, не лише не створювали більш ефективної методології історії, а й заводили в глухий кут розв'язання традиційних для історіографії проблем, як це видно на прикладі історії Росії. У спільноті істориків прихильники історизму не приймали соціологічного позитивізму Данилевського, прихильники позитивізму – його телеології й метафізики, ті й інші разом – органіцизму.

Таким чином, теорія Данилевського наскільки повертала історичну науку обличчям до реальностей історії, настільки ж позбавляла її власного реального ґрунту. Наслідком був скепсис істориків відносно гносеологічної спроможності цієї теорії.

Сучасна, постнекласична, наука, озброєна соціологією знання, з більшим розумінням ставиться до подібних філософсько-історичних концепцій. Але для неї занадто архаїчною є така теоретична скріпа теорії Данилевського, як органіцизм. За умов його заміни надійнішим методологічним "вузлом" та врахування методологічних здобутків великих теорій цивілізацій ХХ ст., передусім О.Шпенглера й А.Тойнбі, багато елементів теорії Данилевського можуть цілком прислужитися для формування методології цивілізаційного аналізу історичного процесу.

¹ Див.: *Реснт О.П.* Деякі проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С. 3.

² Аналіз цих суперечностей у середині 1990-х рр. дав С.Гантінгтон (див.: *Хантінгтон С.* Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – №1; *Его же.* Столкновение цивилизаций. – М., 2003).

³ Раніше дещо схожу концепцію, щоправда, з європоцентристським підтекстом, виклав німецький історик Г.Рюккерт у додатку до "Підручника світової історії в органічному викладі" (1857). Проте ця книга пройшла непоміченою навіть у Німеччині, де її автора й досі не визнано за оригінального вченого (див.: *Ионов И.Н., Хачатурян В.М.* Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. – СПб., 2002. – С. 361).

⁴ *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К., 1996. – С.105.

⁵ *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. – К., 2000. – С. 274.

⁶ Див., наприклад: *Авдеева Л.Р.* Русские мыслители: Ап.А.Григорьев, Н.Я.Данилевский, Н.Н.Страхов. – М., 1992; *Бажов С.И.* Философия истории Н.Я.Данилевского. – М., 1997; *Балуев Б.П.* Споры о судьбах России: Н.Я.Данилевский и его книга "Россия и Европа". – М., 1999 та ін.

⁷ *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С. 70.

⁸ *Заицький Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 7.

⁹ Див.: *Кун Т.* Структура научных революций: Сб. / Пер. с англ. – М., 2003.

¹⁰ *Страхов Н.Н.* О книге Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 513.

¹¹ *Бестужев-Рюмин К.Н.* Теория культурно-исторических типов // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. 462.

¹² *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С.70.

¹³ *Нугманова Н.А.* Н.Я.Данилевский о всемирно-историческом процессе // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1997. – №2. – С. 45–46; *Шевляков А.И.* Книга Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" в полемике 80-х годов XIX века // Социологические исследования. – 1998. – №12. – С. 127.

¹⁴ *Кун Т.* Указ. соч. – С. 39–42, 160.

¹⁵ Там же. – С. 89.

¹⁶ Див.: *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX столетии // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 124–127.

¹⁷ Див.: *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 7 (далі в тексті всі виноски даються на це видання із зазначенням сторінки в дужках).

¹⁸ Сучасний німецький дослідник Л.Люкс також визнає спалах ворожості, але пояснює його передусім психологічними чинниками – відчуттям занепаду Заходу і його

суспільних інституцій, особливо внаслідок революції 1848 р., і страхом перед могутністю Росії, де лунали месіанські й панславістські заклики (див.: Люкс Л. Россия между Западом и Востоком. – М., 1993. – С. 25–34).

¹⁹ Ще К.Бестужев-Рюмін відзначав дуже незручну для читача структуру матеріалу, коли логіка думок і фактів розривається численними аналогіями, відступами, авторськими міркуваннями тощо (див.: Бестужев-Рюмин К.Н. Указ. соч. – С. 461).

²⁰ Іонов І.Н., Хачатурян В.М. Указ. соч. – С.369–371.

²¹ Авдеева Л.Р. Указ. соч. – С. 82.

²² Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 382.

²³ Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978. – С. 241.

²⁴ Страхов Н.Н. Указ. соч. – С. 510.

²⁵ Данилевский Н.Я. Горе победителям. Политические статьи. – М., 1998. – С. 54.

²⁶ Іонов І.Н. Империя и цивилизация (Идеи и догадки Н. Данилевского в сравнительно-историческом освещении) // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 112.

²⁷ Див.: Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 92–93, 100.

²⁸ Там же. – С. 93–94.

²⁹ Павленко Ю.В. Назв. праця. – С. 106; Хачатурян В.М. Теория культурно-исторических типов Н.Данилевского: логика и противоречия // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 104.

³⁰ Хачатурян В.М. Указ. соч. – С. 107.

³¹ Галактионов А. Органическая теория как методология социологической концепции Н.Я.Данилевского в книге “Россия и Европа” // Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. XIX.

³² Кун Т. Указ. соч. – С. 252.

³³ Іонов І.Н. Указ. соч. – С. 111.

The article deals with the analysis of methodological, semantic and pragmatic aspects of the theory of cultural – historical types of N.Danilevsky. The author comes to the conclusion that the methodological basis of this theory is rather shaky and only be acceptable partially for in-depth research of a history of civilizations.

М.Г.Палієнко*

АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСХОВИЩАХ (ПЕРЕМІЩЕННЯ, ОПРАЦЮВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ)

У статті досліджено проблему переміщення архівних колекцій української еміграції з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період, встановлено основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, визначено сучасні місця їх зберігання.

Однією з важливих і недостатньо вивчених проблем української політичної та культурної історії ХХ ст. є дослідження процесу заснування й розвитку архівно-музейних центрів української політичної еміграції в країнах Європи, формування й переміщення українських документальних колекцій за кордоном, їх доля під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Особливої актуальності дана проблема набуває тому, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не тільки для вивчення її діяльності, а й для дослідження подій Першої світової війни, державотворчих процесів в Україні періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., окремих

* Палієнко Марина Геннадіївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.